

ЕМПАТІЯ ЯК ОСОБИСТІСНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ПРОФЕСІЙНА ЯКІСТЬ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА

EMPATHY AS A PERSONAL CHARACTERISTICS AND PROFESSIONAL QUALITY OF A PRACTICAL PSYCHOLOGIST

Стаття присвячена проблемі емпатії в контексті професійної діяльності практичних психологів. Емпатія розглядається нами як інтеграція особистісної характеристики до професійної якості фахівців. Емпатія як динамічний феномен проявляється на афективному, когнітивному, конативному, суб'єктивному та світоглядному рівнях. Афективний, когнітивний та конативний компоненти репрезентують її процесуальність як психологічного феномена. Їх системна взаємодія в поєднанні з іншими суб'єктивними характеристиками фахівця репрезентує суб'єктивний компонент, а синергетичний рівень розвитку емпатії разом з активною життєвою позицією – світоглядний. Відповідно до рівнів розвитку емпатії виділяються її типи: афективна або фізіологічна, модельна, конструктивна, особистісно-смилова, трансфінітна. В основі функціонування кожного з рівнів прояву феномену лежать відповідні механізми: емоційне зараження, ідентифікація, особистісна рефлексія, рефлексія (особистісна, моральна, соціальна), антиципація, децентрація.

На етапі професійного самовизначення високий рівень афективної форми емпатії виявляється в емоційних вербальних конструкціях: «розумію своїх однокласників краще інших», «відчуваю біль людини як свою власну»; під час професійної підготовки високий рівень когнітивної емпатії виявляється у твердженнях: «я весь час думаю про ситуацію в цій родині»; на етапі адаптації в професії психолога, перебуваючи в стані розвитку професійної емпатії, повністю занурюються в емоційний світ клієнтів; етап майстерності в професії передбачає складну взаємодію емоційних, когнітивних і конативних компонентів; на пізніх стадіях професійного становлення в практичного психолога з'являється так званий рівень професійної емпатії, готовність розділити відповідальність за реалізацію різних напрямів роботи психолога, допомагати іншим «не на шкоду собі».

Ключові слова: розвиток емпатії, професійні якості, емпатійний процес, професійна діяльність.

The article is devoted to the problem of empathy in the context of professional activity of practical psychologists. Empathy is seen by us as an integration of personal characteristics and professional qualities of professionals. Empathy as a dynamic phenomenon is manifested on the affective, cognitive, conative, subjective and ideological levels. Affective, cognitive and conative components represent it as procedural as a psychological phenomenon. Their systemic interaction in combination with other subjective characteristics of the specialist represents the subjective component, and the synergistic level of empathy development together with the active life position – worldview. According to the levels of empathy development, the following types are distinguished: affective or physiological, modeling, constructive, personal-semantic, transfinite. In the basis of the level of phenomenon manifestation there are the corresponding mechanisms: emotional contagion, identification, personal reflection, reflection (personal, moral, social), anticipation, decentration.

At the stage of professional self-determination, a high level of affective form of empathy is manifested in emotional verbal constructions: "I understand my classmates better than others", "I feel a person's pain as my own"; during training – a high level of cognitive empathy is manifested in the statements: "I always think about the situation in this family"; at the stage of adaptation in the profession – psychologists, being in a state of professional empathy, are completely immersed in the emotional world of clients; the stage of mastery in the profession involves a complex interaction of emotional, cognitive and conative components; In the later stages of professional development, a practical psychologist has a so-called level of professional empathy, a willingness to share responsibility for the implementation of various areas of work of a psychologist, to help others "not to the detriment of themselves".

Key words: development of empathy, professional qualities, empathic process, professional activity.

УДК 159.944.4: 378.22
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.23.31>

Шикирава Н.М.

аспірантка кафедри соціальної та практичної психології
Житомирський державний університет імені Івана Франка

Постановка проблеми. Розвинені емпатійні здібності є запорукою успішного професіогенезу для професій соціономічного типу. Професія практичного психолога й психолога-консультанта в останній час стає досить популярною та необхідною в Україні. Водночас індивідуально-психологічні характеристики особистості фахівця, здатного до цієї професії, а також динаміка розвитку професійно-важливих здібностей та якостей психолога в процесі професійної діяльності залишаються мало вивченими. Однією із центральних характеристик успішного психолога, за визнанням представників різних підходів

у психотерапії, є емпатія, однак це твердження приймається в статус постулату, що надає можливість по-різному тлумачити й емпірично перевіряти його правдивість у співвідношенні до різних аспектів особистісної та професійної діяльності. Найчастіше ігнорується той факт, що конструктор «емпатія» вимагає теоретичної специфікації та диференційованого емпірично розгляду. Необхідно відрізнити емпатію як особистісну рису й емпатію як професійну якість, що виявляється в процесі професійної взаємодії з клієнтами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз досліджень (Л. Журавльова [6],

К. Роджерс [20], Ю. Орлов [13]) дає нам можливість стверджувати, що емпатія посідає одне з найважливіших місць у структурі професійних якостей практичних психологів. Наявність різних форм професії (викладач, тренер, консультант, дослідник) пред'являють різні вимоги до їх емпатійних здібностей. Широта вимог до професійних емпатійних якостей практичного психолога зумовлена й різноплановістю напрямів його роботи: просвітницький, корекційний, розвитковий, консультаційний. Розвинена емпатія як вміння проникати й приймати світ іншої людини, подивитися на проблему й ситуацію ніби зсередини є беззаперечним критерієм успішності реалізації різних напрямів роботи, й зокрема консультативного процесу. Цікаво, що опис феномена емпатії зустрічається і в народній творчості: «побувати в чужій шкурі», «пройтись у чужих чоботях», «знаходитись у чужій системі координат».

Дослідження емпатії в рамках консультативного процесу найширше представлено в роботах К. Роджерса [20], який визначав емпатію як тимчасове життя іншим життям, делікатне перебування в ньому без оцінювання та осуду. Дуже важливим у розвитку теорії емпатії, на наш погляд, було виділення науковцем трьох принципових особливостей емпатійного процесу. По-перше, дослідник вперше вказав на емпатійне розуміння як важливу умову розвитку особистості в процесі взаємодії між терапевтом і клієнтом. По-друге, наявність в емпатії співпереживання, безумовного прийняття будь-яких переживань об'єкта, а не просто позитивного ставлення, симпатизування об'єкту. По-третє, емпатійний процес – це процес динамічний, а не статистичний, який залежить і від професійної підготовки психолога, й від готовності, зрілості клієнта. «Безоцінність – одна із цілей на шляху змін клієнтом свого ставлення до себе, й консультант повинен являти собою еталон такої позиції» [4, с. 71]. У ситуації емпатійної взаємодії психолог і клієнт виконують певні ролі та є носіями певних взаємоочікувань. Завдяки емпатійній спостережливості психолог обирає авторитарний, демократичний чи ліберальний стиль спілкування з клієнтом. Зрілий консультант пропонує ту форму емпатії, яка зрозуміла й підтримується клієнтом, натомість молоді психотерапевти демонструють клієнту свою улюблену форму емпатії.

Більшість науковців досліджували емпатію як особистісну якість психолога, ототожнюючи поняття особистісної та професійної емпатії (Л. Мова [12], Н. Пов'якель [15], Є. Романова [16], Н. Сургунд [19]). Досліджуючи емпатійні стосунки психолога й клієнта, варто було б, на нашу думку, розрізняти два конструкти: емпатію як особистісну характеристику й емпатію як професійну якість. Уперше емпатія як осо-

бистісно-професійна якість представлена в дослідженнях М. Сізікової [18]. Емпатія як особистісна характеристика є відносно постійною здатністю розуміти іншого через уявну постановку себе на місце співрозмовника, яка проявляється в поведінці людини через співчуття та співпереживання [18]. Емпатія психолога дуже часто є прикладом для клієнта, як потрібно ставитися до себе. Вона навчає, як потрібно виявляти увагу до своїх внутрішніх процесів, формування довіри до них, саморозуміння, «аутоемпатії». Емпатія як професійна якість є усвідомленою позицією психолога, яка спрямована на розуміння почуттів та емоцій клієнта, співпереживання «не на шкоду собі» й зі збереженням особистісних кордонів.

Постановка завдання. Беручи за основу наявність двох конструктів емпатії (особистісну характеристику й професійну якість), можна зробити припущення, що в процесі зростання стажу роботи на посадах практичних психологів їх особистісні характеристики й професійні компетентності зазнають певних змін. Предметом нашого інтересу є прояв емпатії в професійній діяльності, особливості емпатії на різних етапах професійного становлення спеціалістів. Припущенням нашого дослідження є те, що в процесі професійного становлення психологів рівень емпатії як особистісної характеристики знижується від високого до середнього (оптимального) рівня розвитку, відбувається зародження професійної емпатії, рівень її розвитку досягає високого рівня на етапі майстерності й визнання в професії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз досліджень особливостей професійного становлення практичних психологів (Т. Вілюжаніна [2], Л. Мова [12], Н. Сургунд [19], Н. Пов'якель [15]) вказує, що більшість науковців досліджували етап підготовки до професійного життя, студентський період. Натомість модель діяльності практичного психолога, його важливі професійні якості, розпочинаючи з періоду адаптації до професійного розквіту, характеристики його професіоналізму не досить вивчені.

В аспекті вивчення емпатії як ключової професійної якості практичного психолога важливо окреслити основні підходи до періодизації професійного становлення фахівців. Варто зазначити, що це завдання виявилось нелегким, оскільки більшість дослідників виходять із різних засад, доповнюють один одного, окреслюють різні етапи професіогенезу. Найчастіше науковці подають опис етапів становлення фахівців, розпочинаючи з моменту професійного самовизначення, в означеннях якого відсутня одноставність:

– «оптант» – стадія підготовки до життя, до праці, свідомого й відповідального планування та вибору професійного шляху.

Оптація – це не стільки вказівка на вік, скільки на ситуацію вибору професії (Є. Климов) [8];

- «аморфна оптація» – професійна орієнтовані інтереси й схильності;

- «оптація» – професійні наміри, вибір шляху професійної освіти й професійної підготовки, учбово професійне самовизначення (Е. Зеєр) [7];

- допрофесійний розвиток; пошук і вибір професії (Ю. Поваренков) [14];

- професійне самовизначення; вибір професії (В. Гупаловська) [5].

По-різному дослідники називають етап безпосередньої підготовки до професії:

- «адепт» – стадія професійної підготовки (Є. Климов) [8];

- професійна підготовка (Е. Зеєр) [7];

- професійне навчання (Ю. Поваренков) [14];

- професійна освіта (В. Гупаловська) [5].

Найрізніші трактування дослідників отримав етап входження в професію, професійного розвитку:

- «адаптант» – стадія входження в професію після завершення професійного навчання;

- «інтернал» – стадія входження в професію як повноцінного колеги, здатного стабільно працювати на нормальному рівні (Є. Климов) [8];

- професійна адаптація – освоєння нової соціальної ролі, досвіду самостійного виконання професійної діяльності, професійно важливих якостей; первинна професіоналізація – професійна позиція, інтегративні професійно значущі констеляції, індивідуальний стиль діяльності, кваліфікована праця (Е. Зеєр) [7];

- самостійна професійна діяльність (Ю. Поваренков) [14];

- професійний розвиток: професійна адаптація;

- апробація теоретичних знань у практичній діяльності;

- професійне самовдосконалення, підвищення кваліфікації (В. Гупаловська) [5];

- адаптація до професії; самоактуалізація в професії – пристосування людини до професії;

- гармонізація з професією – людина легко виконує завдання за засвоєними технологіями, працює як би «граючи» (А. Маркова) [11].

Різні погляди існують щодо назви й трактування та етапу майстерності в професії:

- «майстер» – стадія, коли працівник помітно виділяється на загальному тлі; «авторитет» – стадія, яка означає, що працівник став «кращим серед майстрів»; «наставник» – стадія, яка характеризує вищий рівень роботи будь-якого фахівця; працівник, здатний передати кращий свій досвід (Є. Климов) [8];

- вторинна професіоналізація – професійний менталітет, ідентифікація з професійною спільнотою, професійна мобільність, корпоративність, гнучкий стиль діяльності, висококваліфікована діяльність; професійна

майстерність – творча професійна діяльність, рухливі інтегративні психологічні новотвори, самопроєктування своєї діяльності й кар'єри, вершина (акме) професійного розвитку (Е. Зеєр) [7];

- післяпрофесійний розвиток (Ю. Поваренков) [14];

- професійне становлення: підвищення рівня професіоналізму, набуття професійного авторитету, досягнення активності, самостійності, творчого підходу в професійній діяльності (В. Гупаловська) [5];

- етап творчого самовизначення себе як особистості – прагнення реалізувати свою головну життєву ідею (А. Маркова) [11].

На етапі професійного самовизначення та професійної підготовки на перший план виступає емпатія як особистісна характеристика, яка є однією з пріоритетних під час вибору професії практичного психолога. На всіх інших етапах професійного становлення, починаючи з адаптації до майстерності в професії, ми маємо справу з певним набором комбінацій емпатії як особистісної та професійної характеристики, що й презентує поняття «професійна емпатія». У нашому розумінні, професійна емпатія психолога – це інтегральна особистісно-професійна якість із необхідними характеристиками когнітивного, емотивного й дієвого рівнів, що детермінована самоконтролем у спілкуванні, навичками гарного співрозмовника й слухача, комунікативними вміннями, наявністю адекватного рівня вираженості тривожності й нервово-психічної стійкості.

Структуру емпатії як інтегративної особистісно-професійної характеристики особистості практичного психолога можна представити у вигляді взаємодії п'яти компонентів.

1. Емоційний (афективний) компонент виражається в перцептивній здатності емоційно відгукуватися на переживання іншої людини, прогнозувати їх емоційні реакції в конкретних життєвих ситуаціях, розумінні внутрішнього світу «ніби зсередини». Проявом емпатійних якостей є співчуття та емпатійна інтуїція.

2. Пізнавальний (когнітивний) компонент визначається вмінням вчуватися, відчути себе як об'єкта пізнання, когнітивним перейманням, розпізнанням почуттів, емоційних станів клієнтів. Пізнавальний компонент містить такі інтегративні якості, як емпатійну спостережливість, емпатійне слухання.

3. Діяльнісний (поведінковий) компонент виявляється в поведінкових реакціях допомоги, в здатності прогнозування поведінкових реакцій клієнта, сприяння об'єкту емпатії. Виявляється в дієвій емпатійній комунікації, в актах взаємодопомоги й сприяння, емпатійному проживанні.

4. Складна взаємодія емоційних, когнітивних і конативних компонентів домінування в структурі

емпатії одного з трьох компонентів. Вона може бути емоційною (домінує емоційність в процесі моделювання суб'єктом об'єкта емпатії), пізнавальною (домінує інформативність), поведінковою (домінує вольовий аспект).

5. Цілісне утворення когнітивних, емоційних і моторних компонентів (синергетичний рівень розвитку емпатії).

Так, на етапі професійного самовизначення високий рівень афективної форми емпатії виявляється в емоційних вербальних конструкціях: «розумію своїх однокласників краще інших», «відчуваю біль людини як свою власну», «можу щиро розплакатися, коли чую історії людей», «хочу щиро допомагати людям», «коли подруга розповідає про свою хворобу, я реально теж відчуваю біль у своєму тілі».

Під час професійної підготовки, особливо в ході психологічної практики, високий рівень когнітивної емпатії виявляється у твердженнях: «я весь час думаю про ситуацію в цій родині», «мої думки про учня, який є ізгоєм у класі», «я довго не можу заснути, аналізую, чому так сталося у відносинах між батьком і донькою».

На етапі адаптації в професії ми маємо справу з певним набором комбінацій емпатії як особистісної та професійної характеристики. Часто новопризначені практичні психологи, перебуваючи в стані розвитку професійної емпатії, повністю занурюються в емоційний світ клієнтів, «живуть» їх проблемами, постійно розмірковують про шляхи їх розв'язання, працюють «на шкоду собі». На етапі адаптації до професії дієвий тип емпатії виявляється в бажанні допомогти, не зважаючи ні на що, незалежно від запиту й очікувань клієнтів: «я піду в сім'ю дитини й розберусь, що там відбувається», «завтра я піду до громадської організації та попрошу матеріальної допомоги для цієї родини», «я йду до вчителя, він повинен підвищити оцінку дитині».

Етап майстерності в професії передбачає складну взаємодію емоційних, когнітивних і конативних компонентів. Ми припускаємо, що на пізніх стадіях професійного становлення в практичного психолога замість готовності співчувати, допомагати за будь-яку ціну з'являється так званий рівень професійної емпатії, готовність розділити відповідальність за реалізацію різних напрямів роботи психолога, допомагати іншим «не на шкоду собі». Високий рівень розвитку професійної емпатії викликає в клієнтів почуття належності, переконує людину в тому, що вона перебуває в безпеці, зміцнює самоповагу й сприяє самоактуалізації. Якщо рівень емпатії як особистісної характеристики не знижується до середнього (оптимального) рівня, а залишається високим, то це виявляється в невластивих для практичного психолога функціональних обов'язках, перекладанні на себе зобов'язань клієнта: «у вас не виходить зайти до юриста, а якраз буду

завтра поряд і все вам дізнаюся», «я завтра зателефоную та нагадаю вам».

Етап авторитетності в професії визначається цілісним утворенням емоційних, когнітивних і конативних компонентів. Високий рівень розвитку професійної емпатії на такому етапі професійного розвитку характеризується партнерськими взаємовідносинами в системі «дорослий-дорослий», прагненням до співчуття, співпереживання, гуманістичною установкою, вмінням брати на себе відповідальність за результат, прийняттям позицій один одного, безоцінністю, щирістю почуттів. Разом із тим високий рівень емпатії як особистісної характеристики проявляється в невмінні відмовити клієнту, запрошенні на безоплатні консультації, професійному волонтерстві.

Для всебічного вивчення феномену емпатії важливо визначити ті механізми, через які відбувається емпатійна взаємодія. Т. Гаврилова виділяє такі механізми емпатії: емоційне наслідування, зараження, ідентифікацію, децентрацію, розуміння та рефлексію [3]. Емоційне наслідування та зараження слугують первинному встановленню контакту, емоційному обміну з клієнтом. Ідентифікація розглядається як переживання психологом тотожності з клієнтом у певній взаємодії. Компонентами ідентифікації є проєкція та інтроєкція. Проєкція визначається Є. Басіним [1] як уявне перенесення реального чи уявного «я» в ситуацію клієнта, а інтроєкція пов'язана з перенесенням уявного «я» в реальну ситуацію клієнта. Виходячи з розуміння проєкції як перенесення психологом своїх почуттів, особливостей, схильностей на клієнта, можна виділити дві форми проєкції, які проявляються на початкових етапах ідентифікації [17]:

– проєкція власного «я» через ототожнення якостей іншого зі своїми особливостями, мотивами, через призму яких психолог інтерпретує особистісні якості й поведінку клієнта;

– уподібнення особистісних характеристик і психологічних станів тим уявленням, які вже сформовані про клієнта. Водночас відбувається накладення власних уявлень про клієнта на його актуальний стан.

Інтроєкція – приписування собі схильностей, потреб і почуттів, вибудовування власної моделі особистісних характеристик і психологічних станів інших людей, які включені у взаємодію. Як результат інтроєкції первинний образ клієнта, який сформувався в процесі проєкції, зазнає змін і коректується. Виходячи з того, що проєкція та інтроєкція у своїй єдності й формують ідентифікацію, адекватне відбиття психологом-консультантом внутрішнього світу клієнта визначається балансом проєкції та інтроєкції. Бо саме через ототожнення себе з іншим можливе первинне прийняття, розуміння клієнта й професійна

інтерпретація його дій і поведінки, засвоєння його норм, цінностей, звичок. Усвідомлене чи неусвідомлене уподібнення характеристикам клієнта розглядається як спосіб перенесення психолога в поле, простір клієнта.

Важливим висновком є те, що будь-яка емпатійна взаємодія, чи особистісна, чи професійна, неможлива без включення механізму ідентифікації. Рівень розвитку професійної емпатії залежить від рівноваги співвідношення проєкції та інтроєкції. Чим більше у взаємодії представлена проєкція, тим менше консультант інтроєкує, і навпаки, чим більше він інтроєкує, тим менше проєкції. Про «професійну емпатію» можна говорити лише в тому випадку, коли проєкція та інтроєкція представлені рівною мірою.

Якщо ми розглядаємо емпатію психолога як взаємодію двох компонентів – особистісної та професійної характеристики, – то слід розрізнити механізми емпатії як особистісної риси й професійної емпатійної взаємодії. Під час ідентифікації (емпатія як особистісна риса) присутня відмова, нехай і тимчасова, від свого власного «я», від своєї позиції, власних емоційних переживань. Для емпатії як професійної характеристики обов'язковою є умова «ніби то», збереження об'єктивності й психологічного дистанціювання психолога, наявність власної позиції. Психолог може переживати емоції, відмінні від емоцій клієнта, й саме завдяки цьому можливе надання професійної консультативної допомоги. Для молодих практичних психологів, коли емпатія виступає як особистісна, а не професійна характеристика, є великий ризик бути поглинутим труднощами клієнта, що може своєю чергою стати першопричиною емоційного вигорання. Надання дієвої професійної допомоги можливо за певною відстороненістю від актуального стану клієнта.

Якщо визначати відмінність між механізмами зараження та ідентифікації в процесі професійної емпатійної взаємодії, то, на нашу думку, варто зупинитися на таких:

– ідентифікація характеризується здатністю психолога усвідомлювати відтворення дій клієнта, а зараження має більш спонтанну, неусвідомлену природу;

– зараження, як правило, зводиться до простого копіювання дій, імітації поведінки клієнта, а ідентифікація характеризується сприйняттям загальних рис поведінки й мислення, відтворенням типу поведінки;

– зараження – це відтворення типу поведінки в специфічних ситуаціях. Ми припускаємо, що це може стосуватися складних, не пропрацьованих тем психолога, а ідентифікація розповсюджується на будь-які ситуації взаємодії.

Децентрація як механізм емпатії розглядається як розумова дія, завдяки якій психолог

може стати на місце іншого, сприймати життєві ситуації людей з їхнього боку [3]. В онтогенезі здібність до співчуття іншим сприяє розвитку афективної децентрації, яка своєю чергою створює основу для інтелектуальної децентрації. Натомість такі механізми децентрації, як розуміння та рефлексія, дозволяють спрогнозувати зміни зовнішніх і внутрішніх характеристик клієнтів, дають змогу звернутися до власного емоційного досвіду й спрямовані на розвиток когнітивного аспекту емпатійної взаємодії.

Висновки з проведеного дослідження. Підсумовуючи, варто зацентувати на тому, що на пізніх стадіях професійного становлення в практичного психолога замість готовності співчувати, допомагати за будь-яку ціну з'являється так званий рівень професійної емпатії, готовність розділити відповідальність за консультативний процес, допомагати іншим «не на шкоду собі». Компетентнісний підхід у професійній освіті ставить завдання розвитку емпатії як вміння та навички у фахівців професій-допомог. Це передбачає конкретизацію уявлень про емпатію, що дозволяє виявляти й оцінювати рівні її розвитку, показники поведінкових проявів, розробляти навчальні програми, спрямовані на її розвиток. Водночас концептуальне осмислення проблематики емпатії в психології в цілому характеризується багатозначністю, невизначеністю основних понять, еkleктичністю підходів. Відсутні концепції емпатії, що дозволяють аналізувати багатоплановий, багаторівневий, системний характер емпатичних феноменів. У психології емпатії назрілим завданням є розробка такого підходу, який забезпечив би плідну рефлексію «практики емпатії» в діяльності професіоналів допомоги й обґрунтування принципів розробки методів і прийомів її розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Басин Е.Я. Творчество и эмпатия. *Вопросы философии*. 1987. № 2. С. 54–66.
2. Вілюжаніна Т.А. Динаміка ціннісно-сміслової сфери особистості в процесі професійного становлення майбутніх психологів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2006. 22 с.
3. Гаврилова Т.П. Понятие эмпатии в зарубежной психологии (Исторический обзор и современные проблемы). *Вопросы психологии*. 1975. № 2. С. 147–158.
4. Горноста́й П.П. Консультативная психология : Теория и практика проблемного подхода. Киев, 2018. 400 с.
5. Гупаловська В.А. Професійна самореалізація як чинник становлення особистості жінки : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Київ, 2005. 25 с.
6. Журавльова Л.П. Психологія емпатії : монографія. Житомир : ЖДУ ім. Івана Франка, 2007. 328 с.
7. Зеер Э.Ф. Психология профессионального развития : учебное пособие. Изд. 2–е. Москва, 2007. 240 с.

8. Климов Е.А. Как выбирать профессию. Москва, 1990. 159 с.
9. Кокун О.М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця : монографія. Київ : ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2012. 200 с.
10. Маслоу А. Мотивация и личность / пер. с англ. А.М. Татлыбаевой. Санкт-Петербург : Евразия, 1999. 478 с.
11. Маркова А.К. Психология профессионализма. Москва, 1996. 308 с.
12. Мова Л.В. Психологічні особливості забезпечення особистісної самореалізації майбутніх психологів у процесі фахової підготовки : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2003. 20 с.
13. Орлов А.Б., Хазанова М.А. Феномены эмпатии и конгруэнтности. *Вопросы психологии*. 1993. № 4. С. 68–73.
14. Поваренков Ю.П. Системогенетическая концепция профессионального становления человека / Под ред. В.А. Барабанщикова. Москва : Институт психологии РАН, 2005. С. 360–384.
15. Пов'якель Н.І. Професійна рефлексія психолога-практика. *Практична психологія та соціальна робота*. 1998. № 6–7. С. 3–6.
16. Романова Е.С. Психология профессионального становления личности : дисс. ... д-ра психол. наук : 19.00.03. Москва, 1991. 611 с.
17. Сарджвеладзе Н.И. О балансе проекции и интроекции в процессе эмпатического взаимодействия. *Бессознательное : природа, функции, методы исследования* : в 4 т. Т. 3 / Под общ. ред. А.С. Прангишвили, А.Е. Шерозия, Ф.В. Бассина. Тбилиси : Мецниереба, 1978. С. 485–490.
18. Сизикова М.В. Эмпатия как личностная черта и профессиональное качество психологов-консультантов с различным стажем практической деятельности : автореф. дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.05. Москва, 2018. 28 с.
19. Сургунд Н.А. Психодіагностика професійної придатності майбутнього практичного психолога : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2004. 22 с.
20. Rogers C. Client-centered therapy. *Comprehensive Textbook on Psychiatry*. 5 ed. / eds. H.I., B.J. Sadock. Baltimore Williams & Wilkins, 1988. P. 3–40.